УДК 903.211.3 (477.53)„09/10”

© Ю. О. Пуголовок, С. А. Горбаненко
(мм. Полтава, Київ)

СКАРБ ВИРОБІВ ІЗ ЗАЛІЗА З ОКОЛИЦЬ с. ХИТЦІ У ПОСУЛЛІ

Публікуються матеріали «скарбу», виявленого за випадкових обставин поблизу с. Хитці Лубенського району Полтавської обл. у 2013 р. До його складу входило чотири предмети. Два з них належать до деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту, інші – до теслярських інструментів. Датуються ці знаряддя часом пізнього етапу розвитку роменської культури.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, Посулля, Хитцівське городище, роменська культура, салтово-маяцька культура, наральник, чересло, тесло, долото.

Умови і місце знахідки. Навесні 2013 р. до Центру охорони та досліджень пам’яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації надійшов «скарб» залізних речей, виявлених за випадкових обставин неподалік с. Хитці Лубенського району Полтавської обл.

Місце знахідки «скарбу» приурочене до відомої археологічної пам’ятки – Хитцівського городища (ур. Коломак), розташованого за 2 км на південний схід від села на останцеподібному мису третьої надзаплавної тераси правого берега р. Удай. Його висота коливається в межах 55—60 м. Городище оточене з боків ярами, з’єднується з плато невеликим перешийком, за яким розміщується селище-посад. Площа укріпленого майданчика становить 1,9 га; поверхня вкрита лісом. Схили городища, за винятком південно-західного, ескарповані. Рештки валів простежені з південного (напільного) і південно-західного (найпологішого) боків; рів відсутній.

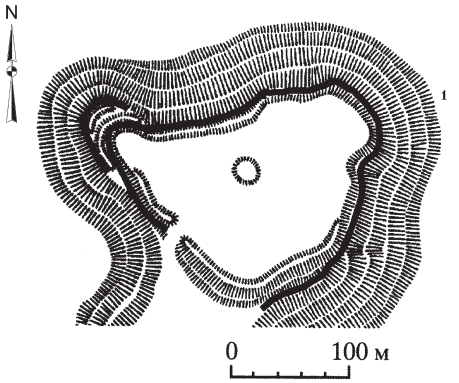

Рис. 1. **Хитці, городище**. 1 – місце знахідки скарбу. *За планом Ю.Ю. Моргунова.*

Городище поблизу с. Хитці належить до числа пам'яток роменського культури і давньоруського часу. За О. В. Григорьєвим, заснування цього населеного пункту припадає на другу половину X ст. [5, с. 204]. Воно відоме за розвідками Ф. Б. Копилова [13, арк. 15—17], М. П. Кучери й О. В. Сухобокова [17, арк. 46—47], а також Ю. Ю. Моргунова [22, арк. 14—16].

«Скарб» господарських предметів був виявлений в одному із ярів, за межами укріплення на схід – північний схід від городища (рис. 1).

Склад знахідки. До «скарбу» входило чотири предмети. Два з них належать до деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту, інші – до теслярських інструментів. Нижче подаємо повний опис виявлених артефактів.

1. *Наральник.* Розміри наконечника: загальна довжина – 25 см, довжина леза – 15 см, довжина втулки – 10 см; максимальна ширина робочої частини – 13 см, ширина втулки – 9 см. Наральник зі «скарбу», за класифікацією Ю. О. Краснова [15], належить до типу I В 2. Він має розімкнену овальну втулку, помітну асиметрію плічок. Із зовнішнього (нижнього) боку лезо додатково укріплене наварними смугами заліза завширшки близько 3 см (рис. 2: *1*; 3: *1*).

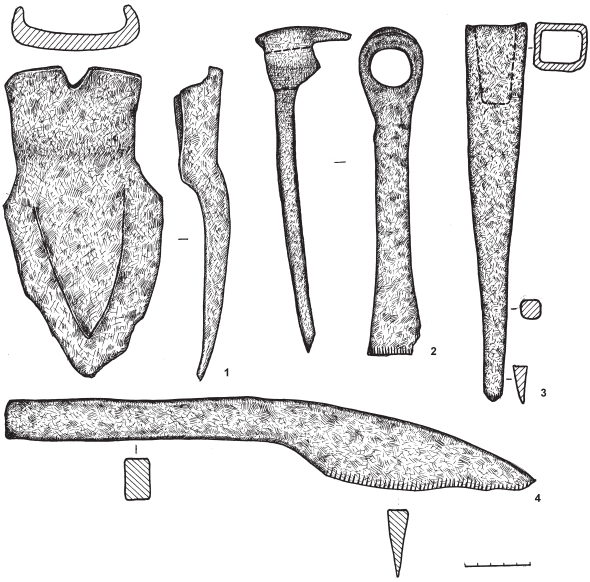

Рис. 2. **Речі зі скарбу**:
1 — наральник; 2 — тесло; 3 — долото; 4 — чересло. *Прорисовка.*

За формою, аналогії наральникам такого типу широко відомі на волинцевсько-роменських пам'ятках. Так, схожі наральники типу I B 2, іноді зі слабко вираженою асиметрією, походять з пам'яток поблизу сс. Волинцеве, Битиця, Новотроїцьке, Водяне та ін. Такі ж форми існували і в синхронних волинцевсько-роменських матеріалах Правобережних слов'янських пам'яток райковецької культури останньої чверті I тис. н. е. (добірку і посилання на джерела див.: [3, рис. 4: *4*]), а також в ареалі розповсюдження салтівської культури (добірку і посилання на джерела див.: [4; 21; та ін.]).

Перші наральники на території сучасної України з'явилися на початку I тис. н. е. і продовжували існувати у другій – третій чвертях I тис. н. е. Тим не менше, наральники саме типу I B 2 стали широко розповсюдженими лише наприкінці I – початку II тис. н. е. Такі форми були

Рис. 3. **Речі зі скарбу**:
1 — наральник; 2 — тесло; 3 — долото; 4 — чересло. *Фото.*

у використанні від часу розповсюдження на території Лівобережжя Дніпра наприкінці І тис. н. е. впродовж існування Київської Русі. Однак, слід зауважити, що розміри відомих наразі волинцевсько-роменських (і райковецьких) наральників поступаються знайденому поблизу Хитців. Останні зазвичай не перевищують 20 см загальної довжини. Ближчі за розмірами наральники з салтівських пам'яток, з-поміж яких доволі значна кількість знаходиться у межах 25—30 см. Крім того, хитцівське знаряддя споріднює з салтівськими наконечниками й укріплення робочої частини леза наварними смужками (див.: [7; 10; 18; 21]).

Розвиток наральників типу І В 2 у часі призводить до збільшення їх розмірів зі збереженням пропорцій. Якщо серед салтівських матеріалів наральники завдовжки 25 см і більше були звичним явищем, то у слов'ян такі розміри набули поширення лише за давньоруської епохи. За цими

показниками описаний наральник має проміжні розміри між слов'янськими кінця I тис. н. е. і давньоруськими. Необхідно додати, що на Русі поширенішими були лемехи.

2. *Чересло.* Належить до розповсюджених черешкових чересел (у порівнянні зі втульчастими). Розміри наконечника: загальна довжина – 41 см, довжина робочої частини (леза) – 19 см, черешка – 22 см; максимальна ширина леза – 5,5 см, ширина черешка – 3,2 × 2,0 см (рис. 2: *4*; 3: *4*).

Перші черешкові наральники на території сучасної України відомі за матеріалами черняхівської культури. У третій чверті I тис. н. е. (на фоні загального занепаду матеріальної культури, у порівнянні з попереднім і наступним періодами) чересла майже невідомі. В останній чверті I тис. кількість чересел суттєво збільшилася. Вони відомі зі слов'янських волинцевсько-роменських і райковецьких пам'яток (добірку і посилання на джерела див.: [3, рис. 4: 9]), однак дійсно значного поширення у слов'ян чересла набули за давньоруського часу. Такі чересла у великій кількості відомі з матеріалів салтівської культури (див.: [7; 10; 18; 21]). Зауважимо також, що серед салтівських чересел (на відміну від слов'янських), знаряддя зі втульчастим типом кріплення досі невідомі. Розміри, пропорції і загальні обриси чересла зі «скарбу» не відрізняються від широкого кола аналогій кін. I – поч. II тис. н. е.

3. *Тесло.* Належить до провушних виробів з горизонтальною втулкою округлої форми та нешироким, дещо обламаним лезом. Розміри знаряддя: загальна довжина – 23,7 см; довжина леза – 19,7 см; ширина леза – 3,5 см; діаметр втулки – 2,7 × 3,1 см (рис. 2: *2*; 3: *2*).

Подібні тесла відомі у старожитностях кінця I – початку II тис. н. е. У зв'язку з універсальністю цього знаряддя, хронологічні маркери встановлюються вкрай складно. Зауважимо, що від давньоруських виробів цей примірник відрізняють насамперед розміри. Для тесел характерною є довжина леза – 16—17 см за ширини 6—8 см [12, с. 256]. Втім, і відомі тесла з пам'яток роменської культури (Новотроїцьке) також мають ширше лезо [19, с. 20, рис. 8: 2].

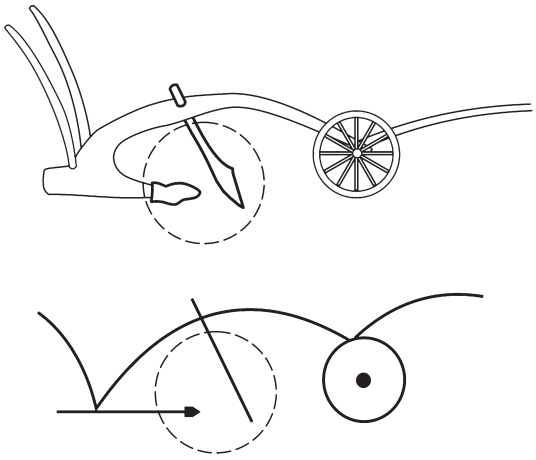

Рис. 4. **Схема знаряддя плужного типу** і місця використання залізних деталей.

4. *Долото.* Належить до типу втульчастих. Це досить масивне знаряддя з частково обламаною робочою частиною леза. Втулка збережена, за формою наближена до квадрату. Розміри: довжина – 28,5 см; ширина вістря – 1,6 м; діаметр втулки – 4,1 × 4,1 см (рис. 2: *3*; 3: *3*).

Втульчасті долота належать до числа рідкісних знахідок. Виявлені в шарах давньоруських городищ Княжа Гора і Райковецьке [1, с. 122, табл. XXVI: 5—14], а також на окремих могильниках [11, с. 108]. На роменських пам'ятках втульчасті долота відомі в матеріалах Великого Горнальського городища [16, рис. 15: 5]. Прикметно, що для більшості давньоруських доліт характерними є втулки округлої форми, тоді як з роменських пам'яток походять вироби з квадратною.

Інтерпретація. Втулка наральника розімкнена, що вказує на спосіб його кріплення на орному знаряддя. Наральники з такими втулками могли бути застосовані лише на ралах з полозом, щоб залізний наконечник знаходився у горизонтальному положенні до ґрунту. Отже, його можна було використовувати на кривогрядильному ралі з раль-

ником, встановленим горизонтально до землі, або знаряддя плужного типу – кривогрядильному ралі з ральником, поставленим горизонтально до ґрунту, чересло і відвальною дошкою [2, с. 43—44]. Зважаючи на знахідку чересла в одному комплексі з наральником, другий варіант реконструкції очевидний (рис. 4).

На підтвердження цієї думки варто навести кілька прикладів знахідок скарбів землеробських знарядь. Один з них виявлено в Глухові; до нього входили наральник і чересло [23].

Інший приклад – знахідка на городищі Мохнач. На поселенні під насипом валу, датованого дослідником X – початком XI ст. та інтерпретованого як вал роменського городища, зроблено унікальну знахідку лемеша і двох чересел. Автор розкопок, В. В. Колода, пов'язав ці та сусідню знахідки з місцем штучно зробленого пропеченого глиняного майданчика в єдиний комплекс. Єдину аналогію дослідник вбачає у Плутарха, де в розділі «Про Ромула» останній описав оборювання плугом меж майбутнього міста з наступним закопуванням знарядь у землю. Отже, В. В. Колода інтерпретував комплекс як обряд закладної жертви перед будівництвом нової (слов'яно-роменської) оборонної лінії в середині X ст., а характер виявлених предметів співставив з основною спрямованістю господарської діяльності нових поселенців [8; 9]. В обох наведених вище прикладах до складу знахідок входило чересло, що, без сумніву, свідчить про використання наральників разом з плужним ножем.

Так би мовити, «доказом від протилежного» є знахідка скарбу в околицях с. Старий Калкаєв, до якого було покладено серп і наральник, без чересла. Зважаючи на те, що, без сумніву, на кінець I тис. н. е. всі основні види знарядь для обробітку ґрунту були добре відомі, можемо зробити висновок, що у цьому випадку наральник використовували на ралі, а не знарядді плужного типу. Це добре узгоджується і з легкими в обробітку ґрунтами заплави, де виявле-

но старокалкаєвський скарб, для оранки яких не було потреби у знарядді плужного типу [20].

Для округи хитцівської знахідки на борових терасах долин рр. Удаю і Сули можна стверджувати про наявність легких для обробітку дерново-слабопідзолистих піщаних ґрунтів [14, с. 133].

Стосовно ж знарядь, пов'язаних з обробітком дерева, їх чітка культурно-хронологічна атрибуція дещо ускладнюється у зв'язку з відсутністю типологічних і хронологічних розробок. На думку Б. О. Колчина, основні різновиди й типи деревообробного інструменту були створені вже у IX—X ст. [12, с. 255]. Однак, археологічні матеріали слов'янських старожитностей (напр.: волинцевських, роменських) дозволяють стверджувати, що набір деревообробного інструментарію склався вже у VIII ст. [24, с. 168—169; 25; 26, с. 25].

Насамкінець, варто додати ще кілька слів. Звісно, нам невідомі істинні причини археологізації скарбу. Зрозуміло, що люди ховали найцінніше, що мали; напевне, під тиском життєвих обставин. Тому видається доволі прикметним, що до скарбу потрапили знаряддя землеробської праці – повний комплекс залізних деталей, що використовувалися на знарядді плужного типу чи плузі – найпрогресивнішому серед знарядь з обробітку ґрунту.

Безпосередніми причинами археологізації могли стати певні події сіверянсько-руського протистояння на території Посулля, свідченням чого є загибель Хитцівського укріплення роменської культури від пожежі на рубежі X – початку XI ст. [5, с. 70].

Наразі речі зі скарбу передані на постійне зберігання до фондів Полтавського краєзнавчого музею (Акт № 15 від 4 жовтня 2013 р.). А його отриманням для дослідження і збереженням опікувався співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *О. В. Сидоренко*, за що автори висловлюють йому щиру вдячність.

Джерела та література

1. **Гончаров В. К.** Райковецкое городище / В. К. Гончаров. – К. : Изд-во АН УССР, 1950. – 220 с.
2. **Горбаненко С. А.** Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини І тис. н. е. / С. А. Горбаненко. – К. : Академперіодика, 2007. – 198 с.
3. **Горбаненко С. А.** Землеробство давніх слов'ян (кінець І тис. до н. е. – І тис. н. е.) / С. А. Горбаненко, Г. О. Пашкевич. – К. : Академперіодика, 2010. – 316 с.
4. **Горбаненко С. А.** Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі / С. А. Горбаненко, В. В. Колода. – К., 2013. – 238 с.
5. **Григорьев А. В.** Городище у с. Хитцы / А. В. Горигорьев // ОИПАП : тез. докл. и сообщ. Второго обл. науч.-практ. семинара (18—19 мая 1989 г.). – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 9—72.
6. **Григорьев А. В.** Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула : Гриф и К°, 2000. – 263 с. – (Тр. Тульск. археол. экспед. – Вып. 2).
7. **Давыденко В. В.** «Государев Яр» – новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предв. публикация) / В. В. Давыденко, В. К. Гриб // АА. – 2011. – № 25. – С. 250—269.
8. **Колода В. В.** Новые исследования Мохначанского городища / В. В. Колода // АВУ 1998 – 1999 рр. – К. : ІА НАНУ, 2000. — С. 98—100.
9. **Колода В. В.** Мохначанская находка: клад или закладная жертва? / В. В. Колода // Клады : состав, хронология, интерпретация : Мат-лы темат. науч. конф. – СПб., 2002. – С. 112—116.
10. **Колода В. В.** Два салтовских комплекса из Государева яра / В. В. Колода // Салтово-маяцька археологічна культура : проблеми та дослідження. – Харків, 2013. – Вип. 3. – С. 73—81, 161—168.
11. **Колчин Б. А.** Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период) / Б. А. Колчин // МИА. – М. : Наука, 1953. – № 32. – 260 с.
12. **Колчин Б. А.** Ремесло / Б. А. Колчин // Древняя Русь : Город. Замок. Село. – М. : Наука, 1985. – С. 243—297. – (Сер. «Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т.»).
13. **Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 р. / Ф. Б. Копилов // НА ІА НАНУ. – 1946/22. – Ф. е. – Спр. 431. – 43 арк.
14. **Коринный Н. Н.** Переяславская земля. X – первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. – К. : Наукова думка, 1992. – 312 с.

15. **Краснов Ю. А.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю. А. Краснов. – М. : Наука, 1987. – 236 с.
16. **Куза А. В.** Большое городище у с. Горналь / А. В. Куза // Древнерусские города [отв. ред. В. В. Седов] – М. : Наука, 1981. – С. 6 – 39.
17. **Кучера М. П.** Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // НА ІА НАНУ. – 1971/17а. – Ф. е. – Спр. 5994. – 74 арк., 29 табл.
18. **Ляпушкин И. И**. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 62. — С. 85—150.
19. **Ляпушкин И. И.** Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 74. – 328 с.
20. **Мироненкко К. М.** Скарб землеробських знарядь праці на Полтавщині / К. М. Мироненко, С. А. Горбаненко // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 97—100.
21. **Михеев В. К.** Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. – Харьков : Вища школа, 1985. – 148 с.
22. **Моргунов Ю. Ю.** Отчет Посульськой экспедиции ИА АН СССР и ИА АН УССР о раскопках и разведках в Полтавской области УССР в 1988 г. / Ю. Ю. Моргунов // НА ІА НАНУ. – 1988/55. — Ф. е. – Спр. 23049. – 16 арк., 47 рис.
23. **Приймак В. В.** Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. / В. В. Приймак // Проблемы археологии Южной Руси. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 69—72.
24. **Пуголовок Ю.** Деревообробна справа літописних сіверян / Юрій Пуголовок // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : Мат-ли X Міжнар. студ. наук. археол. конф. (16—17 квітня 2011 р.) : тез. доп. – Чернігів : Сіверянська думка, 2011. – С. 168—169.
25. **Пуголовок Ю. А.** Строительное дело северян : сырье, инструментарий, система измерений / Ю. А. Пуголовок // Ученые записки : электронный науч. журн. Курского ГУ. – 2013. – Исторические науки и археология. – № 4 (28). – Режим доступу http://scientific-notes.ru/pdf/033-009.pdf
26. **Сухобоков О. В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.) / О. В. Сухобоков. – К. : Наукова думка, 1992. – 216 с.

Ю. А. Пуголовок, С. А. Горбаненко

Клад изделий из железа из окрестностей с. Хитцы в Посулье

Резюме

Публикуются материалы «клада», обнаруженного при случайных обстоятельствах вблизи с. Хитцы Лубенского района Полтавской обл. в 2013 г. В его состав входило четыре предмета. Два из них принадлежат к деталям орудий для первичной обработки почвы, два других – к столярным инструментам. Обнаруженные орудия относятся к позднему этапу развития роменской культуры.

Ключевые слова: Днепровское Левобережье, Посулье, Хитцовское городище, роменская культура, салтово-маяцкая культура, наральник, чересло, тесло, долото.

Yuriy Pugolovok, Serhiy Gorbanenko

The Buried Treasure of Iron Products Near Hitzy Village in Posullya

Summary

Published materials of casual treasure found near Hitzy village Lubensky district, Poltava region in 2013. It consisted of four things. Two of them belong to detail of tools for primary soil cultivation. Other are carpentry tools. Instruments are date back of late stage of Romney archaeological culture.

Keywords: Dnieper Left Bank, Possulya, Hittsivske hillfort, Romney archaeological culture, Saltov archaeological culture, Tip, Coulter, Adze, Chisel.